
Zapisi

1.01 UDK 343.819.5(497.5Rab)(=163.6):323(497.4)"1944"
Prejeto 27. 5. 2011

Viljenka Škorjanec*

Rab – primer razdvojenosti Slovencev v luči zapisov iz leta 1944

IZVLEČEK

Razdvojenost Slovencev med drugo svetovno vojno se je pokazala tudi na primeru interpretacije razmer v italijanskem koncentracijskem taborišču Kampor na Rabu. Predmet razprave je primerjava zapisov v treh brošurah, ki so izšle na Slovenskem leta 1944 in s tedanjega zornega kota osvetljujejo trpljenje internirancev pod fašističnim nasiljem.

Ključne besede: 2. svetovna vojna, Slovenci, okupacija, fašizem, nasilje, kolaboracija, interniranci, Rab

ABSTRACT

ISLAND OF RAB – AN EXAMPLE OF THE DIVISION BETWEEN SLOVENIANS IN LIGHT OF THE RECORDS FROM 1944

The division of Slovenians between World War II was also apparent from the interpretation of the situation in the Italian concentration camp Kampor on the island of Rab. The subject of this discussion is the comparison between the text of three pamphlets, printed in Slovenia in 1944 and shedding light on the suffering of the internees due to fascist violence from the viewpoint of that time. Two pamphlets were printed by the liberation movement, while the third supported the occupiers.

Key words: World War II, Slovenian, occupation, fascism, violence, collaboration, internation, Rab

* Dr., docentka, Filozofska fakulteta, Aškerčeva 2; svetnica, Gimnazija Bežigrad, Peričeva 4, SI-1000 Ljubljana, e-naslov: Viljenka.Skorjanec@guest.arnes.si

Uvod

Dan, ko so se 11. septembra 1943 odprla vrata italijanskih fašističnih koncentracijskih taborišč, je dan, ki bi ga bilo treba v imenu zavedanja in opomina na fašistično nasilje trajno obeležiti kot dan spomina.¹ Na razmere in odnose v taborišču Kampor na Rabu in na nasilje nad Slovenci so bili že v času druge svetovne med Slovenci različni pogledi. To kažejo tri danes v malo izvodih ohranjene brošure iz leta 1944, ki si sledijo po kronološkem redu izida: *Črne bukve o delu komunistične osvobodilne fronte proti slovenskemu narodu*² (Ljubljana, 1944, str. 1–248) (dalje *Črne bukve*); Makso Šnuderl, *Fašistično domobranski teror nad Slovenci*, (Tiskarna Triglav, 1944, str. 1–184) (dalje Šnuderl, *Fašistično domobranski teror nad Slovenci*); S. Matejev, *Rab*.³ (Partizanska tiskarna, 1944, str. 1–51) (dalje Pakiž, *Rab*). Na primeru te taboriščne tematike sta tako tudi vidna razdvojenost in razkol Slovencev med drugo svetovno vojno.⁴

Zakaj taborišče na Rabu?

Italijani so otok Rab zasedli 17. aprila 1941. Tam so leta 1942 zgradili koncentracijsko taborišče, ki ga je vodil podpolkovnik Vincenzo Cuiuli. Taborišče so po kapitulaciji Italije 11. septembra 1943 osvobodili zaporniki sami. Rab je bil nato svoboden vse do 19. marca 1944, ko so ga okupirali Nemci.

Junija 1942 je bila že več kot polovica Ljubljanske pokrajine pod partizanskim nadzorom. Da bi preprečili dotok ljudi v partizanske vrste, so se italijanski okupatorji odločili, da iz vasi, kjer duhovščini ni uspelo organizirati vaških straž, odžene vse za orožje sposobne moške v internacijska taborišča. Ker so bila že obstoječa taborišča, pripravljena v opuščeni vojašnicah, poleti 1942 že polna, so se odločili, da ogradijo del polja na otoku Rabu z namenom, da se »z lakoto v nečloveških razmerah pomori čim več italijanski ekspanziji na vzhod motečih Slovencev. S tem bi naredili prostor za tiste Italijane, ki naj bi na Mussolinijevo zahtevo izenačili državno mejo Italije z

¹ Herman Janež: Dan Spomina. V: Svobodna misel, 2009, št. 17, str. 26.

² Delo je izšlo brez navedbe avtorja. Avtorji so Mirko Javornik (pisatelj, prevajalec in urednik, od 1935 glavni urednik dnevnika Slovenski dom, ki ga je pod nemško okupacijo spremenil v bojevito protikomunistično glasilo, ki je v vsem podpiralo domobranstvo in L. Rupnika) ter drugi uredniki dnevnika Slovenski dom.

³ Uporaba psevdonima je bila zaradi zaščite avtorja in družine pred okupatorjem in domačimi izdajalci. Avtor brošure z naslovom Rab je Silverij Pakiž, pravnik, povojni sodnik vrhovnega sodišča.

⁴ Najpogostejši očitek nasprotne propagande v časnikih Slovenec, Slovenski dom ter v Slovenčevem koledarju 1944, v Črnih bukvah, v raznih letakih, brošurah in govorih, je bila namreč trditev, da je bila Osvobodilna fronta (OF) do kapitulacije Italije 1943 v zvezi z italijanskim okupatorjem, ki naj bi dobavljal vojski orožje, vodil samo navidezne bitke in celo, da vse izgube italijanske vojske od leta 1941 do 1943 naj ne bi znašale več kakor 400 mož. Prej so zgoraj navedeni viri, npr. Slovenčev koledar 1943, pisali drugače. Neresnične navedbe zanikajo tudi podatki iz zaplenjenega arhiva italijanske pehotne divizije Isonzo, ki je imela sedež v Novem mestu. Več o tem: Šnuderl, *Fašistično domobranski teror nad Slovenci*, str. 117–119. O fazah nastanka knjige, ki je izšla v 5000 izvodih gl. Jože Krall: *Partizanske tiskarne na Slovenskem. I. osrednje tiskarne*. Ljubljana 1972, (dalje Krall, *Partizanske tiskarne, I*) str. 207, 239–240, 255, 269–270.

etnično mejo. To pa bi pomenilo naselitev Italijanov do takratne meje na Savi med Nemčijo in Italijo.⁵ Izbira močvirnega in poplavam izpostavljenega polja sredi otoka z nemogočimi bivalnimi razmerami je botrovala številnim žrtvam. V nizke italijanske vojaške šotore so namestili po 6 ljudi, »da so bili stisnjeni kot sardine v konzervni škatli«. ⁶ Vsakemu internirancu je bil namenjen le kubični meter prostora v preperem šotoru, na goli zemlji, s šopom slame in staro odejo, brez zaščite pred soncem in burjo. Ob smrdljivih latrinah, polnih mrčesa in žarišč bolezni, so bili interniranci prikrajšani tudi za vodo. Ni bilo nobenih sredstev za uničenje uši in drugih zajedavcev. Največji delež k veliki umrljivosti pa je prispevala lakota.⁷

Črne bukve o razmerah na Rabu

Razkol med Slovenci je bil razviden tudi v tisku in publikacijah, izdanih leta 1944. Kolikšno je bilo tedaj sovraštvo med Slovenci, osvetljuje članek *Naše zmage nad rdečimi tolpmi in pouk iz njih*, ki je izšel v tedniku Slovenski dom⁸ 8. aprila 1944. Pričevalec medvojnega časa se spominja tedanje propagande: »Če bodo zmagali komunisti, bomo jedli vsi iz enega kotla, porušili pa nam bodo tudi cerkve.«⁹ Tovrstna medvojna propaganda je posledično pomenila, da so se nekateri verni Slovenci povezali z okupatorjem proti lastnemu narodu. V poglavju Sodelovanje OF z badoglijevskimi pripadniki savojске vojske Črne bukve med drugim navajajo kot »najstrahotnejši dokaz za izdajalsko zaroto, ki jo je komunistična OF sklenila s savojsko cesarsko vojsko proti lastnemu narodu, koncentracijska taborišča, v katera so leta 1942 cesarski vojaki odvlekli kakih 25.000 Slovencev. /.../ Da je bila umrljivost v tem koncentracijskem taborišču tako strašna, je vzrok sodelovanje med cesarsko vojsko in med komunisti.«¹⁰ Komunisti naj bi imeli v taborišču vso oblast, ko naj bi »uganjali nasilje nad nekomunističnimi interniranci ter jih izkoriščali. To sodelovanje se je kazalo tudi v dejstvu, da prav na Rab skoraj ni bilo mogoče pošiljati internirancem paketov in denarja.«¹¹ Krivdo pripisujejo dejstvu, da so bili ti predeli leta 1942 in pozimi 1943 pod oblastjo »komunističnih tolp« in da naj bi poveljstvo komunistične narodnoosvobodilne vojske strogo prepovedalo pošiljati internirancem iz teh krajev kakršno koli pomoč. Pozneje, ko je Rab postajal »le

⁵ Stane Kirn: Zakaj taborišče na Rabu? V: Svobodna misel, 2008, št. 17, str. 17 (dalje Kirn, Zakaj taborišče na Rabu).

⁶ Pakiž, Rab, str. 9.

⁷ Kirn, Zakaj taborišče na Rabu, str. 16; prim. Herman Janež: Koncentracijsko taborišče Kampor na otoku Rabu 1942–1943. Ljubljana 2003, str. 13; isti, Dan spomina, Svobodna isel, 2009, št. 17, str. 26.

⁸ Slovenski dom je bil tednik za politična in kulturna vprašanja, ki so ga izdajali domobranci z dovoljenjem okupatorja, nacistične Nemčije.

⁹ Polde Žlindra: Kaj je pisal Slovenski dom leta 1944. V: Svobodna misel, 2009, št. 15, str. 28.

¹⁰ Črne bukve, str. 220.

¹¹ Prav tam.

prekričeča in prenečloveška zadeva«, je cesarska savojska vojska trdila, da je 12.000 Slovencev odpeljala tja, da bi jih zaščitila pred komunisti.¹²

V poglavju sledijo pričevanja v prvi osebi množine, vendar pa nikjer ni navedeno nobeno ime. Pričevalec, »preprost kmečki človek«, je prispel na Rab 26. avgusta 1942. Za večerjo so po dveh dneh vožnje in stradanja dobili pol hlebčka kruha, ki je tehtal 7dkg in 2dkg sira.¹³ Naslednji dan so jih ostrigli, okopali in jim pobrali vso lastnino: denar, nože, priprave za britje in celo gumbe. Vzeli so jim tudi obleko in jo dali v paro, da se je razkužila. Nanjo so čakali nagi dve uri. Največ internirancev je nato prispelo septembra, od srede oktobra pa so prenehali prihajati večji transporti. Ti so sicer po navadi prihajali ponoči. Bila so štiri taborišča, dve za moške, eno za ženske in eno za Jude. Upravi naj bi bili dve, italijanska in domača – komunistična. Pričevalec ugotavlja, da je bila med njimi le desetina komunistov, a vsi so bili na višjih mestih.¹⁴ Italijansko upravo so sestavljali častniki na čelu s polkovnikom in približno 2000 vojakov. Domačo upravo pa so sestavljali načelniki sektorjev (capo), desetarji in kuharji. Capo sektorja je bil posrednik med uradno upravo in interniranci, desetar je imel od 24 do 36 ljudi, ki jim je delil kruh in ostalo hrano.

Umrljivost, katere glavni vzrok je bilo pomanjkanje hrane,¹⁵ je naraščala od oktobra naprej, od pet do deset na dan, novembra že po petdeset, decembra že dnevno sto, na starega leta dan, 31. decembra 1942, pa največ dotlej, in sicer 148. Glede na število grobov Črne bukve navajajo 4842 internirancev s pripombo, da so ponekod zagrebli v eno jamo tudi po dva mrliča. Veliko jih je umrlo tudi na poti domov, nekateri v bolnišnici v Ljubljani, drugi tudi že doma. Zaradi izčrpanosti in posledic internacije so bili preživeli posamezniki v nevarnosti še vsaj pol leta po vrnitvi domov. Za rešitev pred smrtjo so ljudje poskusili vse, navaja pričevalec.¹⁶

Kdor je imel denar, je kupil kruh, zanj so ljudje dajali tudi zlati nakit, tisti ki so se polakomnili zlata, pa so celo svoj hlebček prodali in nato od lakote umrli. Kdor pa ni imel za zamenjavo ne denarja, ne zlatnine in ne obleke, je pojedel vse mogoče. Iz smeti so pobirali gnilo listje od zelenjave, ostanke jabolk, olupke kostanjev, celo odpadke iz pljuvalnikov in iz stranišč. Pričevalec omenja komunisto z imenom in priimkom, ki naj bi bil vodja (capo) sektorja in naj bi imel vsega dovolj. Zaradi prežiranja naj bi

¹² Prav tam.

¹³ Navajanje teže živil v taboriščnih razmerah v boju za preživetje postane prioriteta opisov internirancev tudi v drugih italijanskih taboriščih, npr. tudi v Gonarsu. Prim. Savo Šnuderl: Dnevnik, 16. 4. 1942–1. 1. 1943. V: Makso Šnuderl: Dnevnik 1941–1945, 1. del: V okupirani Ljubljani. Maribor 1993, str. 570, 578, 583, 589–590.

¹⁴ Črne bukve, str. 221–222.

¹⁵ Prvi mesec so interniranci dobivali 16 dag kruha dnevno in opoldne ob malo mesa čisto juho. Drugi mesec so dobivali zjutraj četrt litra »grenke črne vode«, opoldne nezabeljeno vodo, v njej pa od nič do sedem makaronov, drugi dan od nič do trideset zrnč riža, popoldne 7 dag kruha, zvečer isto kot opoldne. Tako stanje se je ponavljalo nekaj mesecev. Pričevalec ugotavlja, da ob taki hrani mora človek najpozneje v treh mesecih umreti.

¹⁶ Črne bukve, str. 224. Nikjer med možnostmi se ne navaja možnost lažje izpustitve, če si bil kolaborant. Prim. Božo Repe: Sodobna zgodovina. Ljubljana 1998, (dalje Repe, Sodobna zgodovina) str. 159.

bruhal, drugi naj bi nato jedli njegove izbruhane koščke mesa in makaronov.¹⁷

Da so dobili delež hrane umrlega, so interniranci smrt soseda prikrivali tudi do tri dni, sedem dni je mati ob sebi skrivala mrtvega otroka. Vse to v boju za preživetje. Komunistom, v rokah katerih naj bi bila taboriščna uprava, nadalje pričevalec očita, da so »z izžemanjem povzročili na tisoče smrti«. »Ti so delali z nami kot svinja z mehomo. Saj je bilo lahko, ko so jih italijanski cesarski vojaki podpirali. Komunisti in ti so delali sporazumno.«¹⁸ Ko so se pritožili komandantu sektorja nad krivicami, ki naj bi jih trpeli od komunistične uprave, jim je povedal, da je komandant le on, in jih odslovil, da bo vsak, ki se bo pritoževal, imel opraviti z njim. Komunistom pričevalec namenja tudi naprej veliko pozornosti, pove, da so lahko šli iz taborišča »prej kot vsi nedolžni«, in jih prikaže kot nepoštene, ki naj bi si nagrabili tuje imetje. Pričevalec navaja, da jih je »septembra kot prvi obiskal škof Srebrnič, ki jih je tolažil, vzpodbujal ter obljubil pomoč«.¹⁹

Ko so decembra »prinesli tuji listi strašna poročila z Raba«, z objavo slik, naj bi »savojci« izvedli v vseh delih taborišča natančno preiskavo z namenom, da bi našli fotoaparate. Pričevalec sklepa, da so zaradi uhajanja informacij in ugotovitve, »da se pri tej upravi razmere na Rabu ne morejo izboljšati«, nato italijanske oblasti sklenile, da se taborišče razpusti. Sredi januarja 1943 so se začeli razhajati.²⁰ Pričevalec poudari, da so med tistimi, ki so lahko šli domov, »bili sami komunisti«. Druge, ki so še lahko hodili, so poslali v druga taborišča po Italiji. Na Rabu so po januarju 1943 ostali tisti, ki zaradi oslabelosti ne bi preživeli prevoza; med temi je bil tudi anonimni opisovalec razmer.

Šest dni po razpadu italijanske vojske septembra 1943 je bilo razpuščeno taborišče. Najprej so komunisti odpeljali Hrvate iz Primorja v Crikvenico. Na Rabu je ostalo le še 120 bolnikov. Naš pričevalec se je vrnil z Raba oktobra 1943, po štirinajstih mesecih internacije. Izgubil je lase in zobe ter zdravje. In za konec obravnavane tematike o taborišču Rab pripišejo Črne bukve krivdo spet komunistom z naslednjo navedbo: »Če bi slovenski komunizem ne bil zakrivil nobenega drugega greha kakor samo Rab, je to tak zločin, kakor ga naša zgodovina ne pomni.«²¹

V imenu »slovenskega ljudstva« so Črne bukve v sklepu tožile »kot narodne in človeške zločince« in zahtevale njihovo kaznovanje naslednje ljudi in organe: OF, natančneje za vse člane Izvršnega odbora OF, KPS in njen Centralni komite, bivše in sedanje vrhovne poveljnike slovenske NOV, voditeljico Varnostno obveščevalne službe (VOS) ter njenega političnega komisarja, Antifašistično zvezo narodne osvo-

¹⁷ Črne bukve, str. 225.

¹⁸ Prav tam. Komunistom se očita sodelovanje z italijanskim fašizmom, kar bo argument, da bodo na osvobojenem ozemlju v juniju in juliju 1944 po prebiranju Črnih bukev kot odgovor v Bazi 80 začeli pripravljati drugi dve publikaciji, ki sta predmet razprave.

¹⁹ Črne bukve, str. 226; Josip Srebrnič je bil škof na otoku Krk in je pomagal zaprtim na Rabu; prim. Tmara Griesser Pečar, France Dolinar (ur.), Rožmanov proces, Ljubljana, str. 301–303; Jakob Kolarič: Duhovna podoba velike osebnosti na prelomu časa, I. del. Celovec 1967, str. 59; isti, II. del, Celovec 1970, str. 125–141; isti, III. del, Celovec 1977, str. 24–27.

²⁰ Črne bukve, str. 226.

²¹ Prav tam, str. 227.

boditve Jugoslavije (AVNOJ) s predsednikom ter vse njene zastopnike, člane vrhovnega plenuma OF ter na koncu poveljnika savojske II. armade, vse poveljnike cesarskega II. armadnega zbora v Ljubljani ter »vse savojske cesarske dostojanstvenike in oblastnike, ki so zločinsko delo OF proti Slovincem kakorkoli podpirali.«²²

O fašističnem nasilju na Rabu drugače

Predsednik izvršnega odbora OF Josip Vidmar je v otvoritvenem govoru na Zboru odposlancev slovenskega naroda, zasedal je v Kočevju od 1. do 3. oktobra 1943, odgovoril na očitke, ki jih najdemo v Črnih bukvah glede krivde. Povedal je: »Na deset tisoče Slovencev je razgnanih, interniranih in zaprtih po sovražnih deželah. Vse to so tovariši, kakor so trdili naši nasprotniki, narodni izdajalci – belogardisti in mihajlovičevci, sadovi osvobodilne borbe, gibanja, ki smo ga mi člani Izvršnega odbora pričeli in vodili. Po trditvah teh ljudi smo kajpada mi krivi vsega tega gorja, ki je zadelo slovenski narod. To je obtožba zoper Izvršni odbor, ki ste jo v preteklem letu lahko nešteto krat slišali in brali. Zdaj čujte naš odgovor. Predvsem mora biti vsakomur jasno, da je ta obtožba že po svojem obsegu brezvestno pretirana. Italijani so kakor zdaj pri nas 20 let divjali na Primorskem, kjer se ni nihče upiral z orožjem v roki. Naši tovariši Primorci vam lahko povedo o marsikakšni požgani vasi, o marsikakšnem novem in prezgodnjem grobu in o velikih množicah, zaprtih in mučenih Slovencev. /.../ Teh zverstev prav gotovo ni povzročil šele naš odpor, bila so načrtno pripravljena. Naš osvobodilni boj jih je mestoma zavrl, mestoma pa tudi sprožil. To je točna resnica. /.../ Za vsakega poštenega Slovenca je edini krivec okupator, tuj razbojnik, ki nam je prišel delat silo, ne pa mi, ki smo se branili zoper njegovo nasilje. To je očitno celo za vsako zdravo mislečo pamet, samo našim domačim izdajalcem to ni hotelo biti jasno. Zakaj ne? Ker so bili pomagači tujega roparja. Če bi obtožili njega, bi morali tudi sebe. Krivde tedaj nikakor ne moremo priznati nobene. Priznamo pa, kakor že rečeno odkrito, da je bil ponekod osvobodilni boj povod za sovražnikovo dejanje.«²³

Namesto uvoda je v objavljenih dokumentih o Kočevskem zboru ob desetletnici 1953 uporabljen sestavek o Zgodovinskem zboru (napisal ga je Boris Kidrič, tedanji sekretar Izvršnega odbora OF Slovenije), ki je bil objavljen v Slovenskem poročevalcu št. 24, z dne 17. oktobra 1943. Zbor je enodušno obsodil kolaboracijo in zahteval, naj jo narodna oblast energično, brez usmiljenja iztrebi. »S tem je dal /.../ kar najodločnejši odgovor vsem tistim ljudem brez hrbtenice, ki bi radi pomirili ogenj in vodo, podjarmljeni narod in njegovega zatiralca, borca za svobodo in ogabnega izdajalca.«²⁴

Kot odgovor na pisanje o vlogi slovenskih komunistov v italijanskem taborišču

²² Več o imenih obsojenih posameznikov Črne bukve, str. 245–247.

²³ Zbor odposlancev slovenskega naroda v Kočevju od 1. do 3. oktobra 1943 : dokumenti. Ljubljana 1953 (dalje Zbor odposlancev), str. 13–14. Vidmar se je v govoru dvakrat kritično dotaknil tedanjih razmer, kar odpira tudi vprašanje poznejše sprave med Slovenci.

²⁴ Zbor odposlancev, str. 5; več o zlomu kolaboracije Franček Saje: Belogardizem, Ljubljana 1952, str. 542–572.

na Rabu je Vida Tomšič, vodja Agitacijsko propagandne komisije pri CK KPS,²⁵ 22. junija 1944 naročila Maksu Šnuderlu, predsedniku Komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev za Slovenijo (KUZOP), naj napiše brošuro o zločinih domobrancev, v kateri se je na podlagi poročil, ki jih je komisija dobivala, lotil tudi opisa razmer na Rabu.²⁶ Kot piše v dnevniškem zapisu z dne 25. junija 1944, je na temelju istega dogovora že nastajala brošura Rab, ki jo je pripravljal Silverij Pakiž, bivši interniranec iz taborišča Rab, sodnik in član KUZOP.²⁷ Poročilo komisije o ugotavljanju vojnih zločinov na osnovi dokumentov navaja posameznike, ki so jih plačevali Italijani, in njihove obveščevalce pri ofenzivnih akcijah na Dolenjskem, ki so izdajali člane OF za internacijo. Internacije marca in aprila 1942, kakor tudi junija 1942, internacije jugoslovanskih oficirjev so imele po navedbi poročila komisije namen »izločiti iz ljubljanske pokrajine vse one elemente iz katerih bi se mogla krepiti OF in partizanske enote«.²⁸

Posameznike, ki so na Slovenskem pristopili v italijansko Protikomunistično prostovoljno milico, ta je bila le drugo ime za vaške straže, so rekrutirali tudi iz zapornikov v koncentracijskih taboriščih na Rabu in drugje. Iz pričevanj več internirancev na Rabu, poznejših pripadnikov teh kolaborantskih enot, je razvidno, da se je res dalo predčasno rešiti iz internacije s prestopom v kolaboracijo. Po lastnih navedbah so iz taborišča Rab prišli živi, ker so podpisali, da se prostovoljno pridružujejo Protikomunistični prostovoljni milici.²⁹ Kot navaja poročilo KUZOP, se je med akti taboriščnega poveljstva našlo navodilo generala Maria Robottija, naj za vsakega v Sloveniji padlega italijanskega vojaka umre slovenski interniranec. Narodno nesrečo nasprotna propaganda izkorišča kot agitacijsko sredstvo, »saj naj bi bil Rab dokaz za izdajalsko zaroto med OF in cesarsko vojsko, umrljivost pa vzrok sodelovanja med komunisti in cesarsko vojsko«.³⁰ Poročilo nadalje pove, da se je začelo čiščenje (razstrelamento) junija 1942 in se je izvajalo tako, da je vojska obdala posamezne kraje, v mestih okraje in samovoljno izbrala ljudi za internacije. S tem je hotel okupator zmanjšati kvoto, iz katere bi črpala partizanska vojska, in tudi očistiti operacijsko področje ljudi, ki bi utegnili partizane podpirati. Pod pretvezo, da so svojci partizanov, so odgnali cele družine, vključno z otroki in starci, pri tem zaplenili premoženje in velikokrat tudi požgali hiše.³¹

²⁵ Odločala je o natisu posameznih tiskov na osvobojenem ozemlju in določala tudi višino naklade po potrebah, ki so jih javljali okrožni oziroma rajonski sekretarji za svoje terene. Krall, Partizanske tiskarne na Slovenskem, str. 8, 171.

²⁶ Makso Šnuderl: Dnevnik 1941–1945, 2 del : V partizanih. Maribor 1994, str. 251.

²⁷ Prav tam, str. 245.

²⁸ Prav tam, str. 137.

²⁹ Ciril Brajer: Zadnja izpoved Antona Puha: Bil sem domobranec. Pričevanja o zločinu nad lastnim narodom. V: Nedeljski dnevnik, 2009, št. 17, str. 10; prim. Uroš Škerl Kramberger: Intervju Janez Winkler, Danes je roka politike desetkrat daljša kot v mojem času. V: Dnevnik Objektiv, št. 79, Ljubljana 2009, str. 12; Prim. Stane Kirn: Vprašanja za gospoda nadškofa Urana. V: Dnevnik, št. 92, Ljubljana 2009, str. 22; prim. Repe, Sodobna zgodovina, str. 159; prim. Črne bukve, str. 226.

³⁰ Šnuderl, Fašistično domobranski teror nad Slovenci, str. 145.

³¹ Iz črnomaljske okolice so po zapisih v italijanskih aktih 26. 7. 1942 odgnali 72 rodbin, 250 ljudi in zaplenili npr. samo v Črnomlju nekemu urarju vso zalogo zlatnine, po okolici pa na stotine

Med interniranci je bilo resda veliko somišljenikov OF, ki so v taborišču Rab ustanovili politične in vojaške organizacije OF in so po kapitulaciji Italije razorožili stražo, se polastili orožja in ustanovili svojo brigado 1200 mož. Med interniranci pa so bili tudi »protetti«, ki so v strahu pred partizansko vojsko iskali italijansko zaščito, ter t. i. konfidenti, ki so vohunili med taboriščniki in izdajali tudi tiste, ki so jih sumili simpatiziranja z OF.³²

Knjiga »Fašistično-domobranski teror nad Slovenci« je tako nastala kot odgovor na dve deli, na Črne bukve in na V znamenju OF, »obe iz istega vira, ki se imenuje katoliški, obe z deloma doslovno enako vsebino«.³³ Knjigi po mnenju avtorja ne zaslužita odgovora, saj »v svojem onemoglem in obupnem besu vale na nas krivdo za domove, ki jih je požgal okupator, za desetisoče internirancev za umrle žrtve na Rabu, za talce in druge žrtve, ki jih je pomoril okupator!«³⁴ Avtor, predsednik KUZOP, v sklepu zagotovi, da so za vsako dejanje, opisano v knjigi, uradna poročila, uradni zapisniki in izvorni dokumenti, prijave svojcev in žrtev ter da je ves material zbran pri KUZOP.³⁵ Nadalje pove, da je knjigo podpisal, »ker prevzamem za resničnost vseh dejanskih navedb vso odgovornost. /.../ Ta knjiga ni propagandna. Ta knjiga je resnično ogledalo največje zablode padca ljudi, ki so nekoč nosili usodo slovenskega naroda v svojih rokah.«³⁶

Med daljšimi besedili, ki so jih prejeli v tisk v Partizanski tiskarni na Kočevskem rogu že septembra 1944, je torej bila tudi po obsegu sicer drobna brošura z naslovom Rab, ki jo je podpisal s psevdonimom S. Matejev, tj. Silverij Pakiž. Uvodno besedo je prispeval Makso Šnuderl, podpisani avtor epiloga pa je Jože Jurančič, sekretar slovenskega izvršnega odbora OF na Rabu in rabske brigade. Podobno kot Fašistično domobranski teror je bila tudi ta brošura zaradi tehničnih razmer prilagajanja tiskana v presledkih in je zato izšla v začetku oktobra 1944 v nakladi 5000 izvodov. Brošura, tiskana na rjavem papirju, ima med besedilom tudi dva linoreza, ki ju je izdelal akademski slikar Nikolaj Pirnat.³⁷ Iz vsebine zapisanega je razviden namen prikazati razmere na Rabu take, kot so bile, predvsem kot odgovor na zapisano v Črnih bukvah. V uvodni besedi je zapisana kronologija z vzroki za internacije. Sledi kritičen odnos do kolaboracije z italijanskim okupatorjem v zvezi z internacijami. Že februarja in marca 1942 so odpeljali prve mlade fante v italijanska taborišča Čigin, pozneje v Gonars, Renicci, Monigo in druge. Hkrati z začetkom internacij je bilo treba očistiti tudi operacijsko območje, ki bi ga partizani lahko uporabljali, ter odstraniti iz vasi ljudi, ki bi lahko pomagali. Tukaj pa se

glav živine. Med potekom italijanske ofenzive 1942 so sledile zaplembe po krajih, skozi katere je takrat šla italijanska vojska.

³² Šnuderl, Fašistično domobranski teror nad Slovenci, str. 145–146. Prim. Anton Vratuša: Podpolkovnik Cuiuli in njegov pes. Resnica o smrti vodje italijanskega taborišča na Rabu. V: Svobodna misel, 2009, št. 6, str. 14–16.

³³ Šnuderl, Fašistično domobranski teror nad Slovenci, str. 154.

³⁴ Prav tam.

³⁵ Prav tam.

³⁶ Prav tam, str. 156.

³⁷ Krall, Partizanske tiskarne na Slovenskem, str. 230.

pridruži še nov politični zaveznik. 15. februarja 1942 »je forum, ki se je sestel pri ljubljanskem škofu Rožmanu v Ljubljani, zahteval od italijanskih oblasti, da se naj dovoli organizirati mladino, ki bi naj nastopila v boj zoper komunizem, s čimer so istovetili OF«. Julija se je začela stvarna organizacija vojske bele garde, politično sodelovanje, ki je ustvarilo podlago za to formacijo, se je začelo že prej, saj je že junija 1941 šla »konzulta z dr. Markom Natlačenom na čelu poklonit se Mussoliniju v Rim«. Sodelovanje se je kazalo v tem, da so ovajali politične nasprotnike okupatorskem oblastem. Ugledni ljudje so vlagali liste s predlogi za internacijo. Okupator je dobil hkrati z odstranitvijo ljudi možnost pobirati živino, zaloge hrane, obleko, denar in dragocenosti. V času roške ofenzive je prišlo do množičnega interniranja Slovencev. Zato so ustanovili novo taborišče na Rabu za internacijo približno 14.000 ljudi in s sistematičnim uničevanjem na tisoče življenj. Okupatorju so pri tem pomagali domači sodelavci, ki so izšli iz »reakcionarnih političnih klik in so v zaščito svojih koristi delali v službi okupatorja in katerih izdajstvo se vleče od MVAC do domobranstva, črne roke, četnikov in redne jugoslovanske vojske«. ³⁸

Iz brošure spoznamo razmere in odnose v taborišču, ki jih avtor Pakiž razdeli v devet tematskih sklopov: lega taborišča, prehrana, zdravstvo, pokopališče, stiki s svojci, družbene plasti internirancev, delo v taborišču, spremembe splošnega stanja in osvoboditev taborišča. V epilogu so slikovito prikazane razmere v taborišču do in po kapitulaciji Italije, ki se sklene z upanjem taboriščnikov v osvoboditev. Ko so interniranci uvideli, da odhajajo le nekateri, in sicer tisti, »ki jim pomagajo belogardisti in duhovščina in ko so izvedeli kako njihove drage, kar jih je ostalo doma, belogardisti preganjajo in jim grozijo,«³⁹ je upanje ugasnilo. Organizacija osvobodilnega gibanja, osnovana septembra, se je počasi razvijala. Z izboljšanjem razmer v taborišču, zmanjšanjem števila internirancev, s preselitvijo v dostojnejša stanovanja ter z ruskimi zmagami pri Stalingradu in zavezniškimi v Severni Afriki je bilo upati na skorajšnji zlom Italije.

Februarja 1943 so že začele nastajati osnovne vojaške enote poznejše brigade. Prišlo je do povezave z narodnoosvobodilnim odborom v mestih Rab in Pag. Povezali so se tudi s hrvaškim glavnim štabom, kljub naporom pa ni bilo mogoče doseči zveze s slovenskim osvobodilnim gibanjem. Tudi prihod Judov na Rab je po prvotnem odporu množic do judovstva sploh pomenil »nov plus«. ⁴⁰ Ko so ljudje uvideli, kaj vse so Judje v vojni že pretrpeli, so ugotovili, da gre za skupnega sovražnika – fašizem. Zlom fašizma so pričakali »disciplinirano« in brez demonstracij. Organizacija je zajemala že večino ljudi, po kapitulaciji Italije so se priključili še »manj zavedni«. »Belogardistov je bilo vsak dan manj, ker so jih duhovniki in Graziollijevi župani s svojimi priporočili hitro spravljali domov.« Dobro uro preden se je izvedelo za kapitulacijo Italije, je taborišče dobilo novega komandanta, »nekega kapetana«. Sklical je internirance, prepovedal petje slovenskih pesmi in igranje harmonike z utemeljitvijo, da so partizanske in da sam ne pozna melodij.

³⁸ Makso Šnuderl: Uvodna beseda. V: Pakiž, Rab, str. 5.

³⁹ Jože Jurančič: Epilog. V: Pakiž, Rab, str. 46.

⁴⁰ Prav tam, str. 46.

Ljudje niso ubogali. Ko se je izvedelo za kapitulacijo, je vojaštvo odvrгло orožje, začelo zapuščati stražarska mesta, vriskati in prepevati.⁴¹

Osvoboditev

Dan po kapitulaciji Italije je deputacija vodstvu taborišča pojasnila, da se interniranci ne štejejo več za take, zato ne bodo več šli na delo, razen tam, kjer je to potrebno za normalen potek življenja, npr. pri vodovodu, elektrarni, živilskih skladiščih.⁴² Taboriščnim oblastem so povedali, da bodo sami skrbeli za red v taborišču. Komandantu Cuiuliju pa so sporočili, da bo na »Trgu lakote« zborovanje, kjer bodo izvolili »vodstvo taboriščne samouprave«. Komandant se je iz strahu omehčal, prišel celo pozdravit zbor, se opravičil, da se gre »pogajat s partizanskim hrvaškim odborom in s partizani, ki so prišli z Velebita, kako bi vzdržali red na otoku«. V taborišče so popoldne prinesli slovensko zastavo s peterokrako zvezdo, ki so jo poslale »judovske omladinke iz svojega taborišča«. Izvršni odbor OF je vzpostavil zvezo z odborom na Rabu in bil sproti obveščen o dogajanju. Razmerje se je bistveno spremenilo, saj so bivši interniranci postali vojaki, ki so jih z griča izpred komande z daljnogledi opazovali italijanski oficirji. Naslednje jutro se je položaj »vsako uro menjaval«. Okoli enajste se je zbralo taborišče v čete in bataljone, z zastavami ob petju partizanskih pesmi so odkorakali mimo straž v prostost. Italijani so bili v zadregi, saj ni bilo nobenega maščevanja. Ko so videli, da množice vzklikajo celo svobodni Italiji, so se pridružili splošnemu navdušenju.⁴³

Cuiuli je sprejel Izvršni odbor in se začel z njim pogajati. Sprva je hotel obdržati oblast nad Rabom, a ko je spoznal, da se na svojo vojsko ne more več zanesti, se je vdal in pristal na delitev oblasti med italijanskim vojaštvom in interniranci. V večini bunkerjev so Italijani kar sami čakali in »smehljaje oddali vse orožje, ne samo polovico, kakor je bilo dogovorjeno«. Simbol prevzema oblasti je povezan z zamenjavo zastave. Slovenska in italijanska četa sta se postavili pred komando, nakar je bila sneta italijanska zastava in dvignjena na drog slovenska. Trobentač je zatrobil jugoslovanski pozdrav, italijanska enota in oficirji so z nemim pozdravom odšli. Tudi karabinjerji, ki so se sprva upirali izročitvi orožja, so se vdali po zamenjavi zastave. Drugo polovico orožja so jim na poti med taboriščem in mestom odvezeli. S tem je oblast tudi dejansko prešla v roke internirancev. Zasedli so pomembne točke, vodovod, električne naprave, vsa skladišča, radiopostajo, obalne baterije.⁴⁴

Vojaki Slovenci, ki so služili v italijanski vojski, so se pridružili internirancem in prišli v taborišče. Začele so se priprave za odhod z otoka. Brigada je štela skoraj 2000 ljudi. Najprej so zapustili Rab bataljoni, nato še starejši in slabotni, ki niso mogli biti vojaki. S prvim bataljonom je odšel aretirani polkovnik Cuiuli. Rab je bil ves v zastavah, napisih. V ljudeh je bilo nekaj novega. Pogled v obraz je postavljaval vpra-

⁴¹ Prav tam, str. 47. Italijanska prilagodljivost razmeram je stalnica nacionalnega značaja.

⁴² Prav tam.

⁴³ Prav tam, str. 48.

⁴⁴ Prav tam, str. 49.

šanje: »Ali so to tisti okostnjaki, ki so pred nekaj meseci krčevito stiskali pesti in se plazili po blatu in kamenju, ali so to tisti brezbrizni ljudje, ki so bili zaprti vase kot globoka voda, da nikoli ne veš, kaj mislijo, ki molčijo, če jih razveseliš, molčijo, če jih biješ?«⁴⁵ Tako namreč je slovenski značaj opisoval neki italijanski oficir v taborišču. Sledila sta izkrcaje iz rabskega pristanišča ter voznja z ladjo na poti domov. Izkušnje so jih naučile dodatne previdnosti, v pripravljenosti in zavedajoč se preteče nevarnosti Nemcev, pa je vendarle prevladalo upanje, ki je razvidno iz Jurančičevega zapisa na koncu brošure: »To je zadnja noč, zjutraj bomo stopili na svobodno celino.«⁴⁶

Komisija za ugotavljanje vojnih zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev

Po kapitulaciji Italije je bila na konferenci zaveznikov v Moskvi oktobra 1943 izdana Moskovska deklaracija, po kateri so se tri velesile, Velika Britanija, Sovjetska zveza (SZ) in Združene države Amerike, zavezale, da bodo vojne zločince vsepovsod zasledovale in jih izročale v sojenje vladam prizadetih držav. S to deklaracijo je bila dana osnova za ustanavljanje organov za ugotavljanje vojnih zločinov okupatorjev po raznih državah, ki so jih prizadeli italijanski in nemški okupatorji. Narodno-osvobodilno gibanje je z namenom dokumentiranega zbiranja gradiva o storilcih in zločinih ustanovilo Državno komisijo za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev s kompetenco za vse ozemlje Jugoslavije. V skladu s tem je bil 19. februarja 1944 v Črnomlju na zasedanju SNOS-a sprejet Odlok o ustanovitvi Komisije pri Predsedstvu Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta za ugotovitev zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev.⁴⁷

Slovenska komisija je prva v Jugoslaviji začela delati. Za svoje delo ni zato imela še nobenih zgledov. Treba je bilo vzpostaviti mrežo organov po krajih, kjer je bilo to kljub vojni možno. Ena izmed temeljnih nalog KUZOP je izhajala iz Moskovske deklaracije: »Potrebno je, da objavimo svojo odločitev, da nihče, ki je sodeloval v teh zverstvih, ne bo ušel kazni. /.../ Vsi oni, ki pri zločinih sodelujejo, bodo kaznovani.« Šele ko so ljudje prepoznali pomen dela komisije, so začeli prijavljati zločine. Član komisije Fedor Košir je zapisal, da je »problem predstavljal tudi strah prijaviteljev pred maščevanjem sovražnika, ki bi gotovo nastopil neusmiljeno proti vsakomur, ki bi si upal prijaviti njegova zločinstva.«⁴⁸

Komisija je po ustanovitvi leta 1944 delovala na osvobojenem in na polosvobojenem ozemlju. Ustanovljene so bile podružnice za Gorenjsko in Koroško, za severovzhodno Slovenijo, pri Pokrajinskem Narodno osvobodilnem odboru za Slovensko Primorje in Trst pa še posebna komisija. Po koncu vojne je bil sedež slovenske

⁴⁵ Prav tam, str. 50.

⁴⁶ Prav tam, str. 51.

⁴⁷ Marko Šnuderl: Dokumenti o razvoju oblasti v Sloveniji. Ljubljana 1949, dok. št. 112, str. 141; prim. Damijan Guštin: Kronika naše Kalvarije pod Italijo. V: Prispevki za novejšo zgodovino, Ljubljana 2000, št. 1 (Zbornik Milice Kacin Wohinz), str. 240.

⁴⁸ Fedor Košir: Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njen pomen. 1946 leto obnove in dela. V: Koledar Osvobodilne fronte Slovenije, Ljubljana 1946, str. 80.

komisije prenesen v Ljubljano. KUZOP je zbrala tudi podatke o zločinih tistih okupatorjevih domačih pomagačev, ki so po vojni pobegnili v tujino. V smislu določb Moskvske deklaracije so oblasti po vojni tudi zahtevale njihovo vrnitev.⁴⁹

Namesto sklepa

Pri opisu taboriščnih razmer, ki odražajo trpljenje Slovencev v taborišču Kampor na Rabu, je najbolj točen prikaz v brošuri Rab. Napisana je bila kot odgovor na poglavje v Črnih bukvah. Brošura Fašistično domobranski teror nad Slovenci razmere v taborišču opisuje podobno, vendar manj podrobno, saj obravnava taboriščne razmere le eno poglavje. Primerjava s poznejšimi zapisi pokaže, da so že leta 1944 v obravnavanih publikacijah precej natančno prikazane razmere, kljub temu da so zapisi nastali sprotno, brez upoštevanja historične distance. Črne bukve se pri opisu razmer ne zmorejo izogniti ideološkemu naboju, saj opravičujejo lastne sodelavce okupatorja s tem, da obtožujejo komuniste enakega sodelovanja, kar je obsodil že leto poprej na zasedanju Kočevskega zbora Josip Vidmar.

Viljenka Škorjanec

ISLAND OF RAB – AN EXAMPLE OF THE DIVISION BETWEEN SLOVENIANS IN LIGHT
OF THE RECORDS FROM 1944

S u m m a r y

The division of Slovenians between World War II was also apparent from the interpretation of the situation in the Italian concentration camp Kampor on the island of Rab, where the Italian occupiers had sent Slovenians since the summer of 1942. The subject of this discussion is the comparison between three pamphlets from 1944, presenting a different outlook on the circumstances and relations among Slovenians in the camp. The publication published first, Črne bukve (Black Books), prepared in 1944 by the side favourably inclined towards the occupiers, also discusses the issue. Besides hunger it ascribes the reason for high mortality rates in the concentration camp to the communists, for example that they had collaborated with the Italian army. Supposedly communists were in charge of the camp and they perpetrated violence against the non-communist internees as well as exploited them. Such claims encouraged the Slovenian People's Liberation Council to commission two publications intended to shed some critical light on the situation on the island of Rab. Thus the Commission for the Determination of Crimes Committed by the Occupying Forces and Their Collaborators at the Presidency of the Slovenian People's Liberation Council, established with a decree of 19 February 1944 in Črnomelj, prepared a report published on a pamphlet entitled The Fascist and Home Guard Terror against Slovenians, also providing answers to these accusations. Another short pamphlet entitled Rab, richer in contents and written by a former internee under a pseudonym, was also published as an answer to Black Books. Both pamphlets also show that the internees could more easily leave the Rab concentration camp if they started collaborating with the occupiers and volunteered for the collaborating anti-communist militia.

⁴⁹ Prav tam, str. 81.